

«En Mallorca han venguts de Portugal»: aplec de notes disperses sobre una emigració de jueus (1394)

Margalida BERNAT I ROCA

Societat Catalana d'Estudis Hebraics

Rebut: 19.11.2019 — Acceptat: 07.05.2020

Resum. A partir del novembre del 1391, el rei Joan I d'Aragó va adoptar una sèrie de mesures per refer l'aljama de Mallorca. La de recuperar-ne la població en va ser una, tot procurant el retorn dels jueus que havien abandonat l'illa i aixoplugant-ne de procedents d'altres indrets. En 1394 es produí l'arribada a Ciutat de Mallorca d'un grup de jueus que venien de Portugal. Si bé és un fet conegut des de temps enrere, sempre s'ha vist com un esdeveniment puntual i de no gaire transcendència, sobretot perquè aviat s'esvaeix en la documentació. El que aquí es pretén és veure fins on es pot arribar amb les poques dades per ara conegudes i quin sentit adquireixen quan se'n fa l'aplec per tal de contextualitzar els fets dins de les circumstàncies del moment en què es produïen, tant en el Regne de Portugal com a Ciutat de Mallorca.

Paraules clau: Regne de Portugal, Ciutat de Mallorca, aljama de Mallorca, call, segle XIV, 1396

**“*En Mallorques han venguts de Portugal*”:
a compilation of notes on the arrival of Jews from Portugal
in Palma de Mallorca (1394)**

Abstract. Beginning in November 1391, King John I of Aragon took a range of measures for the restoration of Majorca’s *aljama* (a Spanish term of Arabic origin used in old official documents to designate the self-governing communities of Moors and Jews living under Spanish rule). One such measure was aimed at repopulating the *aljama* by encouraging the Jews who had left the island to return and offering those from elsewhere refuge. In 1394, a group of Jews from Portugal arrived at Palma de Mallorca. Long known to scholars, this has always been viewed as a one-off event of little consequence, mainly because it soon ceased to be mentioned in documents. This article sets out to see how much can be gleaned from what little information is available and to look at its meaningfulness as a whole, with a view to placing the event in the context of the circumstances in both the Kingdom of Portugal and Palma de Mallorca at that time.

Keywords: Kingdom of Portugal, Palma de Mallorca, Majorca’s *aljama*, Jewish quarter, 14th century, 1396

1. Introducció

Com tantes altres notícies que es coneixen des de temps enrere, la de l’emigració al Regne de Mallorca d’un grup de jueus procedents de Portugal l’any 1394, poc després de la desfeta del call de Ciutat de Mallorca i de la desaparició de l’aljama de Mallorca, ha quedat difuminada i sense valorar. La qüestió és que, a l’entorn d’aquest fet, hi volten alguns interrogants de diversa naturalesa als quals, a hores d’ara, no s’ha parat gaire esment.

Mai s’han esbrinat les causes que impulsaren aquests jueus portuguesos a abandonar la seva terra, ni per què s’adreçaren al Regne de Mallorca. Un altre vessant és el de quin interès podia tenir Joan I d’Aragó a acollir-los i en quines condicions es trobava la comunitat jueva de Ciutat de Mallorca en el moment de la seva arribada. El que és cert i segur és que se’n deixa de tenir notícies al cap de poc temps, s’esvaeixen, per més que en restaren algunes petjades d’una certa transcendència.

La informació per ara a l’abast, tota publicada, és molt minsa per a respondre cabalment a tot. Però també s’ha de dir que les poques notícies conegudes no s’han contemplat en conjunt ni han estat emmarcades en el context del

que succeïa en aquells moments en els regnes de Portugal i Mallorca. El que aquí es pretén és aquesta contextualització, aprofundir en la interpretació dels pocs documents localitzats per veure què se'n pot extreure amb una lectura a la recerca de detalls desaparebutos i, tal vegada, obrir possibles vies d'una futura investigació més àmplia.

2. L'Interregno portuguès, 1383-1385

Un factor important per a començar a entendre per què un o més grups de jueus portuguesos poguessin tenir interès a partir cap a altres terres és tenir una idea general del que els pogué empènyer a prendre tal decisió. Què succeïa en el Regne de Portugal en aquells moments? El 1383, després d'un govern marcat per una política exterior desastrosa pels enfrontaments amb la Corona de Castella, moria el rei Ferran I de Portugal sense descendència masculina, cosa que el convertí en el darrer rei de la casa de Borgonya, fet que donar pas a la consegüent crisi dinàstica. No trigà a esclatar la lluita per a cenyir la corona.¹ És el període conegut com a *Interregno* portuguès,² amb l'existència d'almenys dos partits de pretendents i dos altres candidats no tenguts en compte.

Un partit era el de la reina viuda Elionor, en suport de la seva filla Beatriu, teòrica hereva i successora, casada amb Joan I de Castilla, de la casa de Trastàmara,³ amb l'aquiescència de l'alta noblesa i de la burgesia, grups que veien amb bons ulls unir-se a la Corona castellana. L'altre, l'encapçalaven l'infant Joan, gran mestre de l'orde d'Avis, fill natural del difunt monarca —condició de la qual se serviren els partidaris del pretendent castellà per a fer anti-propaganda—,⁴ i Teresa Gille Lourenço⁵ però que tenia a favor la noblesa de segon fill i bona part dels mercaders i dels membres del *conselho*, els quals s'oposaven als projectes castellans d'hegemonia. Finalment, en cap moment es considerà l'existència de l'altre infant Joan, també fill de Pere I de Portugal

1. ARNAUT, *A crise nacional*.

2. DENIS, *Portugal pittoresco*, p. 93-97.

3. OLIVERA, *Beatriz de Portugal*, p. 81-110.

4. VIGIL, «El maestro Davis».

5. A. C. de SOUSA, *História genealógica*, vol. 2, p. 2; HERAS, *La Orden de Calatrava*, p. 116.

i de la menyspreada Agnès de Castro,⁶ com tampoc es va fer amb Ferran d'Antequera, futur rei de la Corona d'Aragó.⁷

La Guerra Civil començà el 16 de desembre de 1383, quan Joan I de Castella es proclamà rei de Portugal amb plens poders i envaí el territori lusità invocant els drets de la seva esposa Beatriu, filla del rei difunt, en contra de les capitulacions matrimonials que li ho vetaven. D'altra banda, l'infant Joan (el gran mestre d'Avís) era aclamat com a *Regente e Defensor do Povo*.⁸ L'enfrontament durà fins al 6 d'abril de 1385, quan les Corts de Coïmbra el proclamaren rei.⁹ S'acabava així la casa de Borgonya i començava la d'Avís. Encara hi hagué un darrer acte: el 15 d'agost de 1385 va tenir lloc la batalla d'Aljubarrota, en la qual Joan I de Castella va ser derrotat i desistí de les seves pretensions.¹⁰

No s'entrarà aquí en el conjunt de fets del govern de Joan I de Portugal, fortament marcat pels enfrontaments amb la major part de la noblesa,¹¹ i només es posarà esment, a grans trets, en quina va ser la política seguida en relació amb els jueus portuguesos al llarg del seu regnat.

3. La comunitat jueva en temps de Joan I de Portugal

Els jueus portuguesos del segle XIV sumaven unes trenta *comunhas*,¹² de les quals destacaven les de Lisboa, Santarém, Coïmbra, Porto, Guarda, Évora i Faro, en què la convivència amb els cristians era més aviat pacífica i sense tensions gaire importants.¹³ Majoritàriament formaven part de la classe mitjana i, al llarg de tot el segle, en aparença, varen viure una situació estable i tranquil·la, tot segons quin autor ho comentí.¹⁴ Entre els segles XIII i XIV, reberen un bon conjunt de diplomes reials amb els quals se'ls reconeixien els drets

6. ZIERER, «O Anticristo e o Messias», p. 286.

7. OLIVERA, «La crisis dinástica».

8. REBELO, *A concepção do poder*, p. 272-283.

9. A. C. de SOUSA, *Provas da história genealógica*, vol. 1, p. 340-347; MORENO, *História de Portugal*, p. 195-196.

10. OLIVERA, «La memoria de Aljubarrota», p. 277-294.

11. MORENO, «*Contestação e oposição*».

12. El concepte portuguès *comuna* s'ha d'entendre com un espai físic que pot constar d'una o més *judiarias* o carrers. Segons la grandària, pot disposar de tot el que necessiten els qui hi viuen (sinagoga, *miqvè*, carnisseria...). Si més no, és l'equivalent portuguès a un call.

13. TAVARES, *Os judeus em Portugal*.

14. LOURO, «As Ordenações Afonsinas», p. 70.

propis de les seves comunitats en tot el regne, se'ls donaven cases a viles i ciutats on els reis tenien jurisdicció i altres privilegis en reconeixement dels seus servicis.¹⁵ De fet, durant el regnat de Ferran I, els jueus gaudiren de la protecció suficient perquè es consideri un dels millors períodes.¹⁶

En iniciar-se, emperò, la lluita per la successió, aquesta calma aparent no trigà a trencar-se. El fet més remarcable va ser la temptativa d'assalt de la *judiaria* de Lisboa. Va tenir lloc el 7 de desembre de 1384 i, bàsicament, es dirigia contra les cases de Judá aben Menir i David Negro, tresorer major i almoixerif, respectivament, de Ferran I i afectes a la reina viuda. L'encara gran mestre d'Avís ordenà a Antão Vasques, jutge criminal, i als seus partidaris que ho aturassin. L'acció no va anar endavant.¹⁷ Se la suposa d'arrel popular, ja que part dels jueus es decantaren a favor del partit castellà en oposició al que pensava el poble menut.

Diversos jueus havien exercit càrrecs de confiança a la Cort de Ferran I de Portugal i participaren molt activament en l'*Interregno*. Alguns acabaren exiliats al Regne de Castella i els foren confiscats els béns.¹⁸ El nou rei se serví dels béns immobles per a recompensar els nobles que li havien donat suport.¹⁹ Altres, emperò, es decantaren a favor seu i contribuïren a la causa del mestre d'Avís. Així ho feren els jueus de Lisboa, que lliuraren 60 marcs de plata, al marge de l'aportació general que ja havien fet amb la resta de lisboetes.²⁰

Ja entronitzat, Joan I de Portugal els aplicà algunes mesures restrictives, com la prohibició d'exercir càrrecs públics i d'administrar drets reials o com la de legislar sobre l'exercici del càrrec de *rabi-mor*.²¹ Val a dir, emperò, que era més una estratègia per a evitar algunes situacions d'abús com les que s'havien donat durant el regnat anterior i una forma de mantenir la popularitat entre el *povo miudo* establint algun tipus de normativa per a una situació que no en tenia.²² A part d'això, demostrà una certa preocupació per protegir-los i es limità a anar aplicant, amb més o menys rigor, el que manaven les butlles de Climent VI i Bonifaci IX, alhora que afirmava que «sempre forum e som

15. M. S. SILVA, «Comunidades e personalidades», p. 56.

16. CORRÊA, *Judaísmo e judeus*, p. 10.

17. COELHO, *A Revolução de 1383*.

18. DIAS, *As religiões*, p. 210; SILVA i TAVARES, «David Negro».

19. C. T. de SOUSA, *Entre o desterro dos judeus*, p. 64.

20. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 153.

21. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 30.

22. AZEVEDO, *História dos cristãos-novos portugueses*, p. 50.

da nossa camara e da dos reis que ante Nos forom sendo per nos guardados e defendidos». ²³ Per això, en els moments de certa tensió, la resposta reial moltes vegades va ser l'evasiva o deixar passar el temps, en un intent de guardar un equilibri sempre difícil entre el descontentament de la societat cristiana i l'interès de la Corona per la comunitat jueva a causa de la seva importància socioeconòmica, comuna a totes les monarquies peninsulars. ²⁴

Els esdeveniments de 1391 contra els jueus arreu dels regnes de Castella i la Corona d'Aragó, en termes generals, no afectaren el Regne de Portugal. Això no vol dir que no s'hi donàs cap repercussió. Des de 1390 ja hi havia una certa aflluència de jueus, després de la mort de Joan I de Castella, que desencadenà una gran conflictivitat a causa de la pugna que marcà el canvi en la regència fins a l'entronització d'Enric III com a rei de Castella i Lleó. ²⁵ L'arribada de jueus suscità una certa inquietud entre les portuguesos. En un intent d'apaivagar la situació, el 6 de juliol de 1390, segons consta en el *Corpus Codicum Latinoreum et Portugalesis*, Joan I de Portugal ordenava que els jueus de Porto, on s'havien establert preferentment els emigrats castellans, ²⁶ pagassin 200 maravedisos de moneda vella. ²⁷ El 17 de juliol dictà una provisió davant la demanda presentada pel rabí major a causa dels greuges i atacs dels quals els jueus eren el blanc. ²⁸ La societat cristiana no ho veia amb bons ulls i el soterrat sentiment general antijueu propi del moment subsistia. Amb l'arribada de fugitius dels territoris en conflicte, no solament jueus sinó també conversos, hi hagué unes quantes confrontacions precisament en algunes poblacions del nord. ²⁹

Malgrat la manca d'un registre d'incidents, tot indica que la situació era particularment tensa a Lisboa i, de 1390 endavant, es revitalitzaren ordinations anteriors. Així, el 3 de desembre d'aquest any es prohibí que els jueus circulessin de nit fora de la *judiaria* i es manà que duguessin ben visibles els senyals distintius; ³⁰ el 12 de febrer de 1391, a les Corts d'Évora, es reactivà

23. M. S. SILVA, «Comunidades e personalidades», p. 57.

24. A. de SOUSA, *As Cortes medievais portuguesas*, vol. 2, p. 376, 423, 430, 472, 475, 486 i 492.

25. GARCÍA, *Crónica anónima*.

26. DIAS, *As religiões*, p. 140.

27. DIAS, *As religiões*, p. 152.

28. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia social, política y religiosa*, vol. 2, p. 461-463.

29. CORRÊA, *Judaísmo e judeus*, p. 10.

30. MARTINS, *Documentos*, doc. 55 i doc. 245; DOMINGUES, «As Ordenações Afonsinas», p. 120 i 551.

l'ordre, mai posada en pràctica, que els jueus haguessin de dur un distintiu d'unes «rodels o divisas bermejas de seis piernas vermellas» que permetés identificar-los sots pena de perdre la roba i 15 dies de presó,³¹ al mateix temps que es reglamentava quins teixits podien usar;³² el 3 de juny de 1395 s'aprovaren les mesures preses pel *concelho* de Lisboa en contra de les autoritzacions reials que feien obligatòria la residència dels jueus a les seves *comunes*, on s'havien d'allotjar si eren de pas...³³

Prest se sentiren les protestes dels jueus en considerar que significar-los d'aquesta manera no faria més que augmentar els greuges. Per tal d'apagar les queixes, Joan I de Portugal va nomenar *rabi-mor* dom Judà, prohibí que els justícies del regne intervinguessin en les causes de cristians contra jueus³⁴ i al llarg del seu regnat va tenir cura d'algunes mesures de protecció de la comunitat jueva: va ordenar que els rabins guardassin les seves lleis i costums en els judicis i que es respectàs el sàbat; va alliberar del càrrec d'apostasia els refugiats conversos que retornaven a la llei de Moisés; dictaminà que, d'acord amb la butlla emesa per Bonifaci IX, cap jueu fos forçat a la conversió, com sovint es demanava...³⁵

A partir del 1391, la població jueva i el nombre de *comunas* havien anat en augment, fins a quintuplicar-se en el segle xv.³⁶ Els recels i la desconfiança de la societat cristiana envers els jueus s'incrementaren notòriament, no tan sols per aquest creixement, sinó perquè veien com alguns dels nous arribats anaven ocupant espais que consideraven propis. Empitjorava la situació el fet que alguns conversos retornaven a la seva fe tan aviat com rebien aixopluc, afegint així motius religiosos a les prevencions que ja es tenien per motius econòmics i socials.

Així ho recullen les *Ordenações Afonsinas* que, si bé ens parlen de Lisboa, descriuen eloqüentment quin era el panorama: «Sabede, que a Comuna dos Judeos da dita Cidade de Lixboa nos enviou dizer, que nos Regnos de Castilla, e d'Aragom foram feitos muitos roubos, e males aos Judeos, e Judias es-

31. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia social, política y religiosa*, p. 460; LÓPEZ RODRÍGUEZ, «Persecución y expulsión de los judíos», p. 187.

32. TAVARES, «Judeus de Castela em Portugal», p. 311.

33. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 79; MARTINS, *Documentos*, doc. 65, 104 i 248.

34. SERRÃO, *Estado, pátria e nação*, p. 257.

35. DOMINGUES, *As Ordenações Afonsinas*, p. 553; VENTURA, «Entre Deus e César», p. 70.

36. TAVARES, «Judeus de Castela», p. 90.

tantes a aquella sazom nos ditos Regnos, matando-os, e roubando-os, e fazendo-lhes grandes premas, e costringimentos em tal guisa, que alguúns delles se faziam Chrisptaões contra suas vontades, e outros se punham nomes de Chrisptaaões nom seendo bautizabos com padrinhos, e madrinhas, segundo o direito quer; e esto faziam por escapar da morte ataa que se podessem poer em salvo; e que alguúns desses Judeos, e Judias se vierom aos ditos nossos Regnos, e trouverom suas molheres, e filhos, e fazendas, dos quaes moram, e vivem alguúns delles em esta Cidade, e alguúns em outras Cidades, e Villas, e Lugares do nosso Senhorio.»³⁷

El nou monarca havia rebut el suport de la petita burgesia urbana i el continuà tenint al llarg de tot el regnat, però es va veure sotmès a no poques pressions, ja que els seus membres veien la comunitat jueva com una forta competència en coincidir sovint en uns mateixos interessos comercials i econòmics. D'aquí que els seus representants, a través dels *concelhos em Cortes*, protestassin de manera constant i exigint l'aplicació eficaç de mesures restrictives, ja que consideraven que els jueus mostraven massa senyals de prosperitat i, com a bons cristians, ho creien incompatible amb el càstig diví del qual els creien mereixedors.³⁸ Les delacions no trigaren gaire a ser un fet habitual.

Començaren les detencions i els empresonaments a causa de les cada vegada més freqüents delacions, tot afavorit per la confiscació de béns, que anava a favor dels denunciants. A poc a poc, la situació s'anava degradant. La tensió augmentà i, en paraules d'Amador de los Ríos, el resultat fou que «[...] levantábase en todo el territorio portugués contra los descendientes de Judáh universal y persistente clamoreo, que llegaba por último a las gradas del trono. Tildados de vivir con irritante soltura y mezclarse con los cristianos, só pretexto de que no cabían ya en las respectivas juderías; acusados de andar de noche y á deshora por ciudades y villas sin el seguro de las justicias reales, ni el oportuno permiso de los concejos —todo lo cual cedía en daño de la república y desdoro de las buenas costumbres, con manifiesto menosprecio de las leyes—, causaba esta indiscreta conducta de los judíos harto displacer en el ánimo de don Juan, y repetidas cada día las quejas de sus pueblos, movíase al cabo á poner en ellas el solicitado correctivo».³⁹

37. SOYER, *The persecution*, p. 90, n. 25.

38. AFONSO, «Iconografía antijudaica», p. 107-108.

39. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia social, política y religiosa*, vol. 1, p. 464-466.

D'altra banda, la noblesa que li havia donat suport se li posà en contra a causa de la política de recuperar els antics béns de l'erari públic que havien passat a mans dels nobles durant l'interregne. En protesta contra el que pretenia el monarca, es negaven a participar en la nova guerra lusocastellana,⁴⁰ ja que, malgrat la victòria d'Aljubarrota, les hostilitats entre els regnes de Portugal i de Castella foren un fet recurrent i els anys 1393-1396 van ser un període bastant hostil.⁴¹ Les terres portugueses deixaren d'oferir les mateixes garanties que en el passat i les castellanques no eren una opció, donat que la regnant casa de Trastàmara era procliu a l'antijudaisme.

És en aquest context que alguns jueus decidiren abandonar el Regne de Portugal. Almanco un grup escollí el Regne de Mallorca com a destinació. No sembla que existeixin o que s'hagin localitzat fonts documentals portugueses que s'hi refereixin, però s'ha formulat la hipòtesi que eren conversos castellanques que s'havien refugiat en el Regne de Portugal, on una part dels quals havien retornat al judaisme. Pot ser que fos així, però el que és cert i segur és que arribaren a Ciutat de Mallorca com a portuguesos.⁴² Un motiu plausible per a triar aquest destí tal vegada pogué ser que no pocs comerciants originaris de la Corona d'Aragó, en general, i del Regne de Mallorca, en particular, vivien a Lisboa o freqüentaven aquesta ciutat des de feia un cert temps. A partir del 1360 havien començat a gaudir de privilegis de seguretat de les seves persones i dels béns i possessions que poguessin tenir, així com de llibertat per a entrar i sortir de terres portugueses.⁴³

4. Els jueus de Ciutat de Mallorca després de 1391-1413

Joan I d'Aragó no trigà a adonar-se del desgavell econòmic que suposava el desmantellament dels calls i la dissolució de les aljames de València, Barcelona i Ciutat de Mallorca. Des del punt de vista de la Corona, les conseqüències dels fets de 1391 eren una vertadera catàstrofe per a les arques reials. Les aljames només tributaven al rei, el qual rebia una contribució anual generalment fixa i de cobrament segur; li finançaven els préstecs i, a més a més, sempre hi

40. MORENO, «Balanço de um século», p. 546-547.

41. SUÁREZ, *Relaciones*; OLIVERA, «*Pax in bello*».

42. A. PONS. *Los judíos*, vol. 2, p. 195.

43. DOMINGUEZ, *Mercadores-banqueiros e cambistas*, p. 164.

havia algunes donacions més o manco espontànies. Tot això s'havia deixat d'ingressar.

Un cop constatada la magnitud de les pèrdues, es volgueren frenar les emigracions i controlar les conversions. Els qui s'exiliaven acostumaven a anar-se'n a terres musulmanes, on invertien els seus béns, duïen a terme els seus negocis i la riquesa resultant beneficiava l'enemic, ja que allà pagaven les corresponents taxes i els impostos. En el cas d'acceptar el baptisme, els conversos s'equiparaven als cristians de natura en qüestions fiscals i deixaven de pagar tributs al rei. Joan I d'Aragó tenia molt clar que als primers se'ls havia d'impedir la sortida, mentre que no s'havia d'afavorir el canvi als altres per tal de retornar a la situació anterior, malgrat la més que evident hostilitat de determinats segments de la societat mallorquina i les reticències de part de la seva pròpia administració.⁴⁴

Malgrat els beneficis immediats que suposaven les penes imposades a la població jueva i als conversos per igual, Joan I d'Aragó ben aviat va veure com, a la llarga, no resultaven suficients per a compensar els ingressos habituals i constants d'abans. La desaparició de l'aljama de Mallorca com a institució, lluny de solucionar una conflictivitat social, generava nous problemes. La comunitat jueva es trobava sense dirigents legals i econòmicament afeblida, mentre que la seva habitual zona de residència, el call, s'havia desmantellat i despulat dels elements més representatius. Els conversos, d'altra banda, constituïen un cos estrany, rebutjats pels antics germans de religió i mal rebuts pels nous. Com a solució per als qui persistiren en la seva fe, el monarca no va trigar a plantejar-se'n la reinstauració, com a mínim, de l'aparell administratiu. La reinstauració de l'aljama de Mallorca es feu pública per crida del 8 de novembre de 1391.⁴⁵

Una part important del procés era verificar en quin estat es trobava el call. A tal efecte, amb data del 7 de gener de 1392, es va crear una comissió encarregada d'administrar els béns, tant comunals com particulars, que haguessin restat vacants i clarificar en quina situació jurídica es trobaven sobretot els immobles, fossin privats o públics, ja que es desconeixia en bona part.⁴⁶ No s'ha de pensar, emperò, que es tractés de retornar a la comunitat jueva el que havia estat el seu espai físic de referència, ni que recuperessin els béns immo-

44. CATEURA, *El crèdit i el sistema financer*, p. 282.

45. RULLÁN, *Historia de Sóller*, vol. 1, p. 433.

46. OELTJEN, *Crisis and regeneration*, p. 212-213.

bles particulars, ni encara menys de restituir-los els edificis emblemàtics. Era una qüestió purament econòmica i de resoldre aquesta indefinició; el que en sortia beneficiat era el tresor reial.

El desgavell, en part, derivava de la pèrdua de documentació durant el saqueig. Però, a més a més, el 9 d'agost de 1391 s'havia donat ordre als notaris, sots pena de mort i confiscació de béns, de destruir les actes en què es recollissin les transaccions dels jueus, i es prohibia que es redactessin de bell nou, així com rebre'n de noves.⁴⁷ Tot això havia desencadenat l'especulació i les compravendes fraudulentos, amb l'agreujant que els especuladors i els defraudadors, en bona mesura, eren els seus propis funcionaris. Davant la incapacitat o manca de voluntat per a redreçar-ho en l'àmbit local, el 24 de gener de 1392 arribà a Mallorca un comissari de la tresoreria reial. Anava acompanyat de funcionaris locals i de tres conversos destacats per tal de procedir a l'aixecament d'acta notarial sobretot dels béns comuns confiscats a l'aljama de Mallorca en un intent de sanejar la situació.⁴⁸

Un altre vessant prou remarcable era la qüestió demogràfica. Ciutat de Mallorca, com la gran majoria de les ciutats europees, patí la pèrdua de població que marcà el segle XIV, sobretot a partir del 1348, en el marc de les passes de pesta i les males collites com la del 1374, a les quals se sumaren els fets del 1391. Ciutat de Mallorca es va veure molt més afectada que no el call, on els efectes no es feren notar d'una manera tan determinant com es podria esperar.⁴⁹ Si per als anys 1350 i 1361 resulten acceptables uns 2.500 habitants, el 1391 la població total del call podria situar-se a l'entorn d'unes 1.800-2.000 persones,⁵⁰ en una pèrdua de població inferior a la que patí la resta de la ciutat.

Als qui no pogueren sortir en els primers moments no els va ser fàcil fer-ho més endavant. Les mesures destinades a impedir-ho començaren a dictar-se ben aviat. S'ha apuntat que abandonaren Mallorca unes cent persones, però els registres de guiatges dels anys 1391 i 1392 no s'han conservat i els de 1393 comencen en el mes d'agost, per la qual cosa els vertaders valors resulten difícilment avaluables. Fossin els que fossin, algun autor ha argumentat que les xifres que sovint es donen dels qui fugiren de Mallorca són exagerades perquè

47. VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. 21, p. 224.

48. OELTJEN, *Crisis and regeneration*, p. 128.

49. BERNAT, «El call de la Ciutat de Mallorca», p. 124-130.

50. BERNAT, «Algunes qüestions».

interpreten que les ordres reials destinades a impedir-ne la sortida van ser efectives.⁵¹

La realitat és que els reiterats pregons que recorden les prohibicions i les penes més aviat demostren aquesta efectivitat.⁵² Ho fan palès sobretot alguns com el que disposava que les dones i els infants menors de quinze anys, especialment conversos, que intentessin la fugida fossin presos i posats a disposició del bisbe, com es feu el 15 de desembre de 1394, o que s'havien de confiscar els béns adquirits per compra a conversos que se n'havien anat a Barbaria per renegar del cristianisme.⁵³ De totes maneres, a poc a poc el rigor s'anà suavitzant al llarg de 1395-1396.⁵⁴

Tot junt, les víctimes mortals i la sagnia de les sortides, poc o molt havia afectat la comunitat jueva. Necessitava refer-se de les minves i s'havien d'articular mesures per a estimular-ne l'augment. Les pressions eren moltes. Malgrat que el clima de violència s'havia tranquil·litzat, l'animadversió dels cristians contra els jueus continuava latent. La desconfiança dels cristians de natura era una constant i es produïen alguns atacs a les propietats dels jueus.⁵⁵ Una situació a la qual contribuïa l'actitud d'alguns conversos, que no s'amagaven gaire de mantenir costums i pràctiques clarament judaïtzants, com bé ho demostra la crida del 15 d'abril de 1393.⁵⁶

Les autoritats reials intentaven pal·liar l'animadversió contra els jueus, no sempre amb l'encert desitjable. El 21 de gener de 1393, el governador Berenguer de Montagut manà fer una crida per a recordar la protecció reial que emparava tots els jueus, prohibint que fossin molestats sots penes severes: cavallers i generosos serien sotmesos a l'estrappeda, i els altres, penjats.⁵⁷

51. LIONEL, *Els jueus de Mallorca*, p. 89.

52. Basta una ullada ràpida al contingut d'aquests pregons per a comprovar-ne la freqüència. Vegeu AGUILÓ, «Rúbriques».

53. A. PONS, *Los judíos*, vol. 2, p. 194.

54. SEVILLANO, «De Venecia a Flandes», p. 16.

55. FAJARNÉS, «Pregó», p. 381.

56. FAJARNÉS, «Un pregón», p. 64.

57. FAJARNÉS, «Los judíos mallorquines», p. 31. L'*estrappeda* és una forma de tortura consistent a fermar les mans de l'inculpat a l'esquena. Després, és hissat mitjançant una corriola per a llavors deixar-lo caure violentament sense que els peus toquin al terra, amb la qual cosa es disloquen les articulacions de l'espatlló. A la Catalunya medieval, rebia el nom de *strep de corda*. En italià, se'n deia *tratti di fune*, *fune*, *strappato* o *strappado* o simplement *corda*; en castellà, *estrappeda* o *garrucha*. Pel que fa a *generós*, és un dels antics tractaments habitual en el Regne de Mallorca des del segle XIII. Un determinat individu podia ser *generós* sense que ho hagués

Com a senyal d'aquesta empara reial, el 22 de novembre de 1393 es feu una crida obligant els jueus a dur ben visible la rodella,⁵⁸ encara que això els significàs encara més, ja que tenien marcada una indumentària obligatòria amb la cogulla i la capa ampla des de temps enrere.

El panorama en conjunt suggereix més aviat una actuació prou erràtica. Certament, totes les mesures enunciades perseguïen l'objectiu de recuperar l'aljama de Mallorca com a institució, però es dictaven en el marc d'una política bastant incoherent. Si no és així, resulta mal d'explicar que Joan I d'Aragó, el 3 d'abril de 1394, afirmàs amb un cert èmfasi que el call de Mallorca ja es trobava poblat per una majoria de cristians vells,⁵⁹ sense captar la incongruència que això significava en el context del que suposadament pretenia.

D'una manera o d'una altra, l'equilibri semblava recuperar-se i es procurava el retorn dels qui es trobaven fora de l'illa. El 17 d'octubre de 1395 es donà un guiatge amb especial esment d'aquells que havien anat a «terra de moros» i tornaven a Mallorca per dedicar-se al comerç, sobretot amb el Regne d'Aragó. El que s'ha de remarcar és que se'ls atorgava immunitat en els processos, alliberament dels deutes i exempció de pagar les talles ordinàries.⁶⁰ D'altra banda, es donava acollida a jueus procedents d'altres indrets on la situació era molt més inestable que la de Mallorca, com ara Catalunya. La incongruència es fa encara més òbvia, ja que si s'haguessin aplicat més esforços a recuperar l'aljama de Mallorca en lloc de desmantellar-la o s'hagués donat suport als conversos en comptes de constrènyer-los,⁶¹ s'haurien assolit millors resultats econòmics encara que fos a llarg termini.

heretat del seu pare ni tenia per què transmetre-ho a la descendència. Es donava als infants de la Casa Reial mallorquina, així com a cavallers i senyors, sense cap connotació de noblesa, ja que aquesta com a tal, en el sentit castellà, no va existir a l'illa fins al segle XVI. Vegeu BOVER, *Noticia de los tratamientos*, p. 295-296.

58. A. PONS, *Los judíos*, vol. 1, p. 79: doc. 69.

59. OELTJEN, *Crisis and regeneration*, p. 219.

60. LIONEL, *Els jueus de Mallorca*, p. 256: doc. 252.

61. ARM, AA 49, s. f. Un bon exemple en pot ser la captura, el 24 de juliol de 1394, del vaixell de Guillem Dolms, convers, per part de l'agutzil de Portopí, que li confiscà tot el que duia a bord sense que hi hagués motiu per a tal intervenció.

5. Jueus de Portugal a Ciutat de Mallorca, 1394

En un intent d'arreglar la situació, Joan I d'Aragó es va esforçar a atraure més immigrants jueus a l'illa oferint incentius comercials i legals. Una prova n'és el guiatge de cinc anys emès el 17 d'octubre de 1395, al final de l'estada a l'illa, en què concedia la immunitat de qualsevol litigi o obligació financera als jueus que venien a residir i a fer els seus negocis a Mallorca des d'altres parts de la Corona d'Aragó o de qualsevol altre regne.⁶² De fet, tal mesura, més que respondre a un intent d'estimular aquestes vengudes, el que feia era reconèixer un fet ja existent que es pretenia consolidar.

Un cas molt esmentat i a la vegada poc conegut en els detalls és el dels jueus de Portugal.⁶³ El 1394, amb data del 15 de març, Joan I d'Aragó envià una carta al lloctinent Berenguer de Montagut en què li agraiïa la bona acollida que s'havia dispensat a un grup de cent cinquanta jueus portuguesos arribats a Mallorca. Demanava que se'ls tractàs com si fossin cristians, que se'ls donàs protecció i se'ls assignàs un lloc on instal·lar-se. Segons transcripció de F. Sevillano, ho expressava amb aquests termes: «Lo Rey [Joan I]. Governador, entès havem que aquí en Mallorques han venguts de Portugal bé cent cinquanta juheus, los quals són stats bé per vós acullits e per la gent de la terra convinentment tractats, de què havem haüt gran plaer. Per què us manam expressament que·ls dits juheus e tots altres que hi venguen mantengats e defensats axí com si eren christians. E per res per algun no soffirats de paraula ne de fet aquells o altres d'ells ésser mal tractatts. E fet-los assignar cert loch convinent en la Ciutat hon stien apartats. En altra manera certificam vos que si lo contrari ere fet en qualsevol manera seria imputat a culpa vostra. Datum Valencie, a xv de mars, l'any imputat a culpa vostra. Datum Valencie a xv de mars, l'any de la nativitat de nostre Senyor mcccxc quatre. Rex Johan.»⁶⁴

Un any més tard, el 25 de març de 1395, Isaac Guiandela i Abraham Baguali, dos dels jueus de Portugal, adreçaren una suplicació *verbo sibi factam* a Berenguer de Montagut, lloctinent del governador Ramon d'Avellà. Es manà fer-ne un registre escrit, en el qual figuren la naturalesa de la petició i còpia fidedigna de la carta del 1394. D'ambdós documents en donà notícia M. Bonet el 1888 i publicà la transcripció del segon: «Die veneris xxvi marcii anno a

62. LIONEL, *Els jueus de Mallorca*, p. 256: doc. 252.

63. SEVILLANO, «De Venecia a Flandes», p. 30-32.

64. ARM, AHM, Guiatges, v, f. 69.

Nat. Dni. m^o CCC^o XC^o quinto. Die e anno predictis, honorabilis Dns. Berengarius de Monteacuto domicellus locumt. nobilis Raymundi de Apilia militis consiliari Dni. Regis gubernatoris Reg. Maioric. Ad ingestem supplicacionem verbo sibi factam per Isaach Guiandela (?) [*sic*] et Abraham Baguali, Judeos Regni Portugalie in Civitate Maioric, pro nunc residentes nomine eorum propio ac etiam nomine omnium aliorum Judeorum in dicta civit. et In-sula Maioric. pronunc presencium et ad ipsam de cetero venire volencium vigore litere regis infrascripte per idem [*sic*] sibi presente cuius tenor talis est. Lo Rey. Governador, entès havem que aquí en Mallorques han venguts de Portugal bé cent sinquanta juheus, los qual són stats bé per vos acollits e per la gent de la terra convenientment tractats [...] e tots altres que hi vingueren mantengats e defensats axí com si eren cristians. E per res per algun no soffirats de paraula ne de fet aquels o altres dells esser mal tractats. E fet-los assignar cert loch convenient en la Ciutat hon stien apartats. En altra manera certificam vós que si lo contrari ere fet en qualsevol manera seria imputat a culpa vostra. Dat. Valencie, a xv de mars l'any de la nat. de Nre. Senyor MCCCXC quatre. Rex Jo.^m Contulit licenciam ipsis Judeis que no obstant pene incurso possint sinagogam eleigere et in eadem altare et rotlo ac alias solempnitates ad legem judaicam pertinentes facere eo modo et prout alii Judeii in Civitat. Maioric. ante destructionem calli Judeorum Maioric. residentes facere poterant et consueverant. De quaquidem licenciam mandavit dictus honorabilis locumt. hanc scripturam fieri ad habendum memoriam in futurum.»⁶⁵

Dels dos textos, el primer que s'ha de destacar és que se'ls equiparà als altres jueus, amb la qual cosa restaven integrats a la trontollant aljama de Mallorca. Dit d'una altra manera, passaven a tots els efectes a gaudir de la condició de ciutadans de Mallorca, amb tot el que això comportava pel que fa a privilegis i franqueses, a la vegada que els obligava a acatar les lleis generals del regne.⁶⁶

65. BONET, «Venida de judíos», p. 23-24. Les signatures que aquest autor anotà corresponen a les que l'Arxiu del Regne de Mallorca emprava en aquells moments i es reflecteixen tal com figuren en el seu escrit: «Lib. de Letras Rs. de la Curia de la Gobernacion / Lib. de licencias de 1393 á 96, de dicha Curia»; SEVILLANO, «De Venecia a Flandes», p. 31, n. 79. Al referir-se a la carta de 1394, afirmava: «Documento hallado por mí, al analizar sistemáticamente los Guiatges, ya que Á. Santamaría hace mención de los judíos portugueses, pero no cita de donde saca la noticia». L'article d'A. Santamaría al·ludit és l'esmentat a la nota següent.

66. SANTAMARÍA, «Sobre la condición», p. 229-239.

Al marge de manifestar la protecció reial, un tema prou important és que Joan I expressava amb tota claredat que se'ls havia d'«assignar cert loch convenient en la Ciutat hon stien apartats», delegant en el lloctinent la tasca de fer-ho sense que marcàs cap directriu de quina zona de la ciutat podia ser la més escaient. El problema és que no es disposa, per ara, de cap indici que permeti saber en quin indret concret s'establiren. La lògica obliga a pensar que va ser en el malmenat i mig desmantellat call, ja que continuà sent el lloc d'habitatge de jueus i conversos fins al 1435, més enllà del que havien declarat el 1391.⁶⁷

Val a dir, emperò, que l'espai ja no era el d'abans. En una carta del 3 d'abril de 1394, Joan I comentava que aquesta zona ja estava pràcticament tota poblada de cristians vells,⁶⁸ mentre que Martí l'Humà, amb data del 14 de juliol de 1399, afirmava que ja tot es trobava desfet.⁶⁹ Contradictòriament, el 20 d'agost del mateix any ordenà que els jueus habitessin la zona del call de la Calatrava; o sigui, el que va ser call Major.⁷⁰

De totes maneres, bé sigui per aquesta arribada de jueus portuguesos, bé sigui pels d'altres procedències o pels mateixos jueus mallorquins retornats, sí que hi degué haver una lleu reviscolada. Apunta en aquest sentit el fet que, cap al 1421, Salomó Escalera, procurador d'Astruga, aleshores absent de l'illa, va vendre a Manuel Morro «quoddam hospitium situatum intus callum judahicum novum» per 30 lliures.⁷¹ L'expressió «callum judahicum novum» sembla fora de lloc i per això mateix bé podria ser l'indicador d'un call, de límits incerts, renovat a causa d'aquestes arribades de jueus de fora Mallorca. Si és cert que es produí qualche revitalització, més ho és que va resultar prou efímera, ja que la conversió massiva de 1435 ho trencà de soca-rel.

67. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*. Treball originalment publicat en: «La judería de la Ciudad de Mallorca en 1391», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom 9 (octubre 1886), quadern IV, p. 294-312. N'existeix una primera edició com a llibre: *La judería de la Ciudad de Mallorca en 1391*, Palma, Imprenta de B. Rotger, 1887. S'hi donen lleugeres variants que afecten l'estructura del text, però no els continguts.

68. ACA, CR, 1997, f. 81.

69. ACA, CR, 2263, f. 194-194v.

70. ACA, CR, 2264, f. 140rv.

71. LLOMPART, «Documentos sueltos», p. 189-190, doc. 4.

6. Intents d'una nova sinagoga

El fet que aquests jueus de Portugal deixin d'aparèixer ràpidament a la documentació indueix a creure que no arribaren a fincar-se a Ciutat de Mallorca. Així semblen confirmar-ho unes poques notícies del mateix any 1394, relacionables amb unes galeres venecianes que, aprofitant la tardor, retornaven de Flandes i feren aturada al port. Entre els guiatges d'aquest any, F. Sevillano en localitzà tres que s'atorgaren precisament a jueus portuguesos.⁷² El 16 de juny el reberen Santo Usquii, la seva dona i el seu fill Salame, *jubeus de Portugal*, per a anar-se'n a València;⁷³ el 9 de novembre l'obtingueren Menahem Uxqui i la seva dona Clara per a anar-se'n «apud partes Venecie cum galeis Venetorum»,⁷⁴ i l'1 de desembre va ser per a Juceff Albuog, *jueu de Lisbon*, que el volia per a partir a Barcelona.⁷⁵ Com es veu per les dates, les sortides de Mallorca van ser posteriors al 15 de març de 1394,⁷⁶ data d'arribada dels 150 jueus procedents de Portugal. Si n'hi va haver més, ara per ara es desconeix, ja que els llibres de registre de guiatges posteriors a 1396 no existeixen. S'ha de dir, emperò, que les sortides de l'illa de jueus i conversos, després d'un període d'una certa flexibilitat, es tornaren a restringir.

No consta expressament que formassin part del grup protegit per Joan I, però el fet que siguin qualificats de «jubeus de Portugal» o «jueu de Lisbon», a més de la proximitat de dates, així ho fa pensar. S'ignoren les causes que els impel·liren a partir, però ben bé podria ser que no tots s'haguessin pogut adaptar, que el que trobaren no respongués a les seves expectatives o que, simplement, la seva presència a Ciutat de Mallorca no fos més que una escala d'un viatge més llarg.

L'elecció de Barcelona i València com a llocs de destinació, en principi no té res d'especial en tant que ciutats de la Corona d'Aragó. De totes maneres, les respectives aljames i calls havien sofert les mateixes vicissituds que a Ciutat de Mallorca, per la qual cosa les condicions de vida no devien diferir gaire de les que havien trobat a l'illa. Joan I d'Aragó els havia aplicat idèntica política de vaivens⁷⁷ que impedí la reactivació pretesa, per molt que P. Macaire afirmi

72. SEVILLANO, «De Venecia a Flandes», p. 30.

73. ARM, AHM, Guiatges, v, f. 45.

74. ARM, AHM, Guiatges, v, f. 56v-57v.

75. ARM, AHM, Guiatges, v, f. 59v.

76. SEVILLANO, «De Venecia a Flandes», p. 31.

77. OELTJEN, *Crisis and regeneration*, p. 222-225; X. PONS, «La comissió».

que «le ghetto de Barcelone disparaît totalement, celui de Majorque renaît de ses cendres». ⁷⁸ Un altre tema és el de Venècia, i és mereixedor d'un poc d'atenció.

Per més que els jueus de Venècia sempre s'associïn a la creació del gueto el 1509, ⁷⁹ quan la Sereníssima els autoritzà a residir a la zona lacunar, ⁸⁰ la seva presència a les localitats dels voltants ja era antiga i es remuntava tal vegada al segle XII. ⁸¹ No va ser, emperò, fins avançat el segle XIV que se'ls donà entrada i tot apunta que els primers a fer-ho varen ser els jueus de Mestre. El 1382 se signaren alguns acords de cara a estades breus, però no es va permetre la formació d'una colònia relativament estable i oberta a totes les procedències fins al 1385. ⁸²

Ara bé, respecte a la dècada final del segle XIV, no es pot parlar en propietat de l'existència d'una comunitat jueva veneciana, perquè no estava estructurada. Els metges i els prestadors —que oferien crèdits a més baix interès que els cristians en uns moments en què encara no hi havia banca pública ni *monti di pietà*— eren els únics que tenien una certa llibertat d'acció. No es tractava, per tant, d'un lloc que oferís perspectives especials per a instal·lar-s'hi. Al marge, emperò, de dedicar-se a les activitats esmentades, hi havia altres motius que podien fer de Venècia una ciutat desitjable si més no de manera transitòria.

Tal vegada un d'aquests motius a remarcar és la condició de lloc de pas. Si bé és cert que els portuguesos sovintejaven les aigües mediterrànies tant per a mercadejar com per pirateria, sembla que no tenien per costum endinsar-se cap a Llevant. ⁸³ Entre les repúbliques marítimes, la República de Venècia suposava un dels millors indrets on fer estada de camí cap a Terra Santa o per a establir enllaços pel control que tenia de les rutes cap a Orient i la seguretat que oferia la flota de galeres que posseïa.

D'altra banda, el port de Ciutat de Mallorca era una escala quasi obligada per a atracar en els ports nord-africans, per als qui pretenien creuar l'estret de Gibraltar, o bé si es volia enllaçar amb les rutes atlàntiques, però també per a

78. MACAIRE, *Majorque et le commerce*, p. 74.

79. REVI, «The religious, economic, and social background and context», p. 211-214.

80. SEGRE, *Gli ebrei in Italia*, p. 38; REVI, «The religious, economic, and social background and context», p. 211-214.

81. ASTHOR, «Gli inizi», p. 683-689.

82. REVI, «The religious, economic, and social background and context», p. 211-214.

83. ORTEGA, «Ciudadanos atlánticos», p. 347-359.

adreçar-se a les costes de l'Orient Pròxim. D'aquí que les embarcacions venecianes hi recalassin amb freqüència i se'n servissin com a lloc d'escala i de transbord.

Hi havia, emperò, altres condicionants per a adreçar-se a Venècia. Tot i acceptant l'èmfasi amb què es narren certs fets, no es poden deixar de costat alguns relats de com eren tractats els jueus en terres castellanques, tant si eren del regne com si no. D'acord amb cròniques del segle xv, durant les persecucions del segle anterior, els homes, dones i infants jueus que eren detinguts eren venuts com a serfs i serves, amb la particularitat que els venecians s'enduien les al·lotes jovenetes per mar i les convertien en dones públiques.⁸⁴ Si això és així, la voluntat de seguir-ne el rastre per part de les famílies s'ha de veure com una raó més que suficient per a escollir Venècia com a indret de destinació.

La pèrdua del rastre documental ha induït a afirmar que aquests jueus de Portugal no arribaren a fincar-se de manera definitiva i s'usen com a principal justificació les ja referides notícies de 1394 sobre la partença d'alguns d'ells. El fet de només conèixer els noms dels dos que actuaren com a representants i d'uns pocs dels que abandonaren Mallorca sense poder establir cap relació entre ells impossibilita verificar-ho d'una manera fefaent, però hi ha altres indicadors que suggereixen que sí que en varen restar a l'illa, i són mereixedors d'una certa anàlisi.

De tot el contingut del document del 26 de març de 1395, la part més remarcable és la que apareix en el darrer paràgraf, ja que s'hi indica que s'inclou una llicència per a obrir una sinagoga amb tot el parament per a celebrar les cerimònies pròpies de la religió jueva. El tema és important per no pocs motius.

Després de 1391, la suposadament recuperada aljama de Mallorca es va trobar que els seus membres no disposaven d'una sinagoga on celebrar el culte perquè els havien estat confiscades les existents. La qüestió és que la comunitat jueva local no havia demanat la reobertura de cap de les alienades ni la creació d'una de nova. El fet de la disminució d'individus no resulta suficient per a explicar-ho, sinó que molt possiblement s'ha d'atribuir a la manca de recursos econòmics per a recuperar els immobles i tornar-los a proveir de tot allò necessari. El fet que els nouvinguts encapçalassin la iniciativa evidencia

84. CANTERA, «La historiografia hispano-hebrea», p. 37, tot citant *Dos crónicas hispano-hebreas del siglo xv*, traducció i notes de Yolanda Moreno Koch i introducció de Ron Barkai, Barcelona, 1992, p. 60-61.

un cert pes com a col·lectiu i un nivell de riquesa prou significatiu per a dur a terme una empresa com aquesta, ja que indubtablement suposava un bé per a tota la comunitat jueva.

En el moment de l'esclafit violent de 1391, en el call de Ciutat de Mallorca hi havia dues sinagogues: una d'emplaçada en el solar del que ara es coneix com a seminari conciliar vell, a l'actual carrer de la Posada de Montserrat; l'altra s'erigí a iniciativa d'un particular, Aaron Mahani.⁸⁵ Mort l'any 1370, deixà disposat en el seu testament que l'*hospicium* que tenia en el call es destinàs a aquesta finalitat. Així ho feren els marmessors i va ser coneguda indistintament com a sinagoga nova o sinagoga menor.⁸⁶

Un cop rebuda l'autorització, el que es va fer fou comprar l'edifici d'aquesta segona sinagoga i sembla que entrà en funcionament el mateix any 1395. Durant molt de temps han existit diversos interrogants pel que fa a la ubicació, ja que les referències que apareixen en el testament d'Aaron Mahani resulten poc explícites, i hi havia un cert consens sobre la impossibilitat d'aclarir-ho.⁸⁷ Ara bé, en entrecreuar les dades d'alguns documents coneguts de temps enrere i les que ens forneixen documents nous, aquest punt s'ha pogut aclarir. La clau resideix en l'anomenat corral d'en Bojach, un dels que s'enumeren dins la tanca del call el 1391.⁸⁸

En primer lloc, en el marc del procés d'expropiació i venda dels béns immobles del call, alguns funcionaris actuaren en benefici propi i una part important d'aquests immobles no arribaren mai a ser béns reials ni se n'ingressaren els corresponents valors a la tresoreria. Un d'aquests funcionaris ve ser Jaume des Puig⁸⁹ que, entre altres edificis, es va fer seu precisament el corral d'en Boniach.

Els antropònims *Bojach/Boniahx* són grafies defectuoses de Bonjac i, per tant, es tracta del mateix corral. Per una notícia del 20 de desembre de 1395 se sap que en Bonjac en cobrava un lloguer de 4 lliures en concepte de servir com a pati de la sinagoga.⁹⁰ Ho acaba de confirmar el testament de Samuel Fazuati, atorgat el 23 de juliol de 1396, on figura un llegat de 20 sous desti-

85. Tot i que la grafia correcta és Mahani, a la documentació sempre apareix com a Mani, tant Aaron com els pocs familiars que se li coneixen.

86. BERNAT, «Llocs perduts», p. 32-36.

87. LLOMPART i RIERA, «La "Historia de Sancta Fide Catholica"», p. 169.

88. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*, reg. 17.

89. OELTJEN, *Crisis and regeneration*, p. 128.

90. ACM, *Protocolos Notariales*, Pere Guigues, 14.751.

nats a aquesta sinagoga, que s'especifica que estava situada al referit corral.⁹¹ A partir d'un determinat moment no es degué poder fer front a aquesta despesa i se n'acumulà el deute. El 1420 va ser reclamada la quantitat pendent amb l'amenaça que, en cas de no satisfer-se, la sinagoga seria embargada. Així va ser i es destinà a escola de minyons cristians.⁹²

7. A l'entorn d'uns noms

Dissortadament, no se sap si aquests cent cinquanta jueus venguts de Portugal constituïen un grup familiar extens o si els unien altres vincles, i dels pocs noms que es poden relacionar amb ells sense haver-n'hi cap seguretat, res se'n pot deduir. Tant se val, ja que, a l'hora d'identificar-los, toparíem amb els mateixos problemes que es donen arreu amb el col·lectiu jueu medieval amb origen a les terres ibèriques pel propi sistema de filiació, l'existència de noms i llinatges iguals dins d'una mateixa generació, etc., així com per la manca de la documentació que ho podria aclarir.⁹³ D'altra banda, s'hi afegeixen les variacions gràfiques d'un mateix nom, sobretot si l'escrivà no dominava o desconeixia la llengua hebrea.

Així i tot, s'han pogut arregar algunes dades que permeten un intent d'identificació d'alguns dels subjectes més singulars vinculats a aquest fet:

— **Isaac Guiandela.** Un dels pocs noms coneguts d'aquests jueus de Portugal venguts a Mallorca el 1394 és el d'Isaac Guiandela. La grafia correcta és Guedelha.⁹⁴ No és fàcil saber quins nom s'han d'interpretar com a llinatge o com a prenom. En aquest cas, es tracta d'un de tants exemples en què un antropònim pot servir indistintament com a prenom o com a llinatge.⁹⁵ En ambdós casos, les variants gràfiques són diverses: *Guedeliah*, *Guedalia* o *Guedelia* i, ja més modernament, *Guedellha*, *Gedelha*, *Gadelha*, *Guedalha*... Encara que hi ha qui en proposa l'origen en una *alcunha* (malnom) que faria al-

91. ACA, RP, MR, Sèrie General, 791, f. 148.

92. LLOMPART i RIERA, «La "Historia de Sancta Fide Catholica"», p. 169.

93. TAVARES, «Judeus de Castela», p. 89-144.

94. KAYSERLING, *História dos Judeus*, p. 29, n. 15.

95. TAVARES, «Judeus de Castela», p. 92.

lusió a uns cabells llargs (*guedelha* = *guedeja*), sovint embullats (*grenya*),⁹⁶ resulta molt més versemblant una etimologia hebrea a partir del nom bíblic *Guedelià* («el Senyor ha fet coses grans».)⁹⁷

Com a llinatge, ara per ara apareix per primera vegada l'any 1141: «et per eundem lombum diuiditor cum Martino Guedelia», i es va fer molt comú a la darrerria del segle XIV.⁹⁸ Es troba en diversos indrets de tot Portugal, però sembla que a la comunitat de Torres Vedras, on la presència de jueus es fa remuntar al regnat d'Alfons II (1248-1279),⁹⁹ encara que no es descarta que sigui anterior, hi va ser de particular importància.¹⁰⁰

L'any 1299 ja s'hi documenta precisament un Isaac Guedelha.¹⁰¹ Naturals d'allà també foren dos destacats *rabi-mores* durant els regnats de Dionís I (1279-1325) i Alfons IV (1325-1357).¹⁰² Eren Judah Guedelha, a qui s'atribueix la construcció de la sinagoga de la *judiaria velha* de Lisboa,¹⁰³ mort el 1306 i a qui succeí el seu fill Guedelha ben Judà.¹⁰⁴ D'igual procedència era Salomão Guedelha, un possible germà de Judà, també rabí. A partir d'aquí, apareixen Guedelha ocupant càrrecs com el de *mušrif* (ètim àrab del castellà *almojarrife* i, en català, *d'almojarif*, tresorer) o el de *rabi-mor*, o dedicats a altres tasques rellevants. També de Torres Vedras era Joseph ben Guedelha Franco, copista que contribuí al moviment portuguès de llibres a cavall dels segles XIV-

96. A. de M. SILVA, *Diccionario*, vol. 2: F-Z, p. 107; CONSTANCIO, *Novo dicionario*, p. 599. BRANDAO, *Sexta parte da Monarchia lusitana*, p. 276. A la plana 297 es pot llegir: «Senhor Afonso Guedelha, que es o mesmo que de la Cerda.» Altres sostenen que deriva del costum del nazireat, vot de consagració a Déu que implica, entre altres coses, no tallar-se els cabells (Nombres 6,1-21).

97. Guedalià (transcripció de l'hebreu) o Godolies (transcripció del llatí) apareix a la Bíblia com a ministre de Nabucodonosor i encarregat per aquest rei de l'administració de Judea després de la destrucció de Jerusalem. Va ser un dels quatre alts funcionaris que feren empresonar el profeta Jeremies en una cisterna. (Segon Llibre dels Reis, 25,22; Jeremies 38, 1-16; 40,5.)

98. TAVARES, «Judeus de Castela», p. 90.

99. TAVARES, *As judiarias de Portugal*, p. 127.

100. C. G. da SILVA, «A judiaria de Torres Vedras», C. G. da SILVA, *Torres Vedras*, p. 91; C. G. da SILVA, «Torres Vedras», p. 259.

101. Informació facilitada per la senyora Isabel de Luna.

102. KAYSERLING, *História dos judeus*, p. 29.

103. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 40 i 109. També ocupà el càrrec de tresorer de la reina l'any 1303 i fou protagonista d'una important demanda davant el rei Dionís contra els mals usos dels jutges cristians en els plets de cristians contra jueus.

104. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 53-54 i 88.

xv i del taller del qual sortiren importants manuscrits.¹⁰⁵ Aquesta vinculació amb la Cort¹⁰⁶ fou determinant per al desenvolupament de Torres Vedras,¹⁰⁷ on el 1381 arribaren a viure unes vint-i-cinc famílies jueves.¹⁰⁸

N'hi ha alguns altres de procedència diferent o desconeguda i sense que se'n sàpiga quina relació poden tenir amb els *torrianos* o habitants de Torres Vedras. Són Abraham Guedelha, el 1237, de Coïmbra;¹⁰⁹ Fraire Guedelha, *rendeiro das sisas* en temps de Ferran I;¹¹⁰ Guedelha Fraire (tal vegada fill de l'anterior) apareix com a *rendeiro* dels drets reials de 1381 per valor de 2.000 lliures i possiblement és el mateix Guedelha Frade que oferí una puja pels drets reials el 1383;¹¹¹ Samuel Guedelha va ser un dels jueus represaliats per Joan I de Portugal per haver donat suport a les pretensions castelleses i a qui es confiscaren els béns... La llista podria ser infinita.

— **Abraham Baguali.** D'Abraham Baguali, es pot creure que també fou prou rellevant en vista que actuà conjuntament amb Isaac Guedelha. Amb aquesta grafia no se n'ha trobat cap dada. Ara bé, d'acord amb el que suggereixen determinats bancs de dades sobre patronímics genèricament etiquetats com a sefardites, se'l pot relacionar amb Albagli o Albagali.¹¹² Així, a València es documenta dues vegades un Abraham Albagali. L'una data de 1405 i el considera procedent de Portugal; l'altra és de 1406 i s'indica Porto com a lloc d'origen.¹¹³ El fet que volgués embarcar cap a Barcelona no impossibilita que posteriorment es desplaçàs a terres valencianes, com tampoc ho fa la diferència de temps amb els que acudiren a Mallorca, encara que sigui de deu anys.

105. HILTY, «Una nueva edición alfonsí», p. 895-903. Es tracta d'*El libro conplido en los iudicios de las estrellas*, d'Ali ben Ragel (1016-1062). Altres obres foren: *Malmad ha-Talmidim*, de Jacob ben Abba Mari Anatoli (c. 1194-1256), i *De Magika*, de Juan Gil de Burgos.

106. DIAS, *As religiões*, p. 210.

107. BARBOSA, *Povoamento e estrutura agrícola*, p. 294.

108. Referències facilitades per la senyora Isabel de Luna.

109. RIBEIRO, *Dissertações chronologicas e criticas*, vol. 5, p. 396.

110. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 139.

111. TAVARES, *Os judeus em Portugal*, p. 163 i 170.

112. Richard GOTTHEIL i Meyer KAYSERLING, «Usque», en *Jewish Encyclopedia: The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia* (en línia), 2002-2011, <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14614-usque>> (consulta: setembre 2019).

113. PILES, *La judería de Valencia*, p. 144-145.

— **Usquii/Uxqui.** En els casos de Santo Usquii i d'Uxqui, amb les seves famílies, no deixa de cridar l'atenció la gran semblança dels noms. Ambdós casos obliguen a pensar en el patronímic Usque, derivat d'Osca, tal com es va proposar temps enrere.¹¹⁴ Des d'Osca alguns jueus emigraren cap a Portugal, qui sap si a causa del fort malestar sorgit a l'entorn del procés per les hòsties robades de la parròquia de Tardienta (1377-1378) o per l'avalot de 1391, que afectà greument la comunitat jueva d'aquesta localitat aragonesa.¹¹⁵ El primer esdeveniment va coincidir amb l'aleshores infant Joan, hereu de la Corona d'Aragó, ja rei quan es donà el segon. En cap de les dues ocasions va mostrar un tarannà conciliador o comprensiu amb els conflictes dels jueus.

Els primers Usque documentats a Portugal —Abraham, Josef i Samuel— apareixen l'any 1441.¹¹⁶ Cap dins del possible que adoptassin com a patronímic el nom del lloc de procedència, substituint l'original, que es desconeix. De totes maneres, es tracta d'un llinatge que no sembla haver deixat petjada amb posterioritat.¹¹⁷ Tot plegat fa que determinar una relació de parentiu més o manco certa sigui difícil, més que més perquè Samuel Usque —el convers Duarte Gomes del segle XVI— manifestà: «E dado caso que à volta ouve muitos do desterro de Castela, e os meus passados daly ajam sido.»¹¹⁸ Aquesta manifestació no s'ha de veure com a contradictòria, ja que des de terres aragoneses podia haver recalat un temps en les castellanès.

Sigui com sigui, uns Usque, de bell nou per tal de fugir de la pressió creixent sobre el *marranos*, emigraren rumb a Itàlia. Fincats a Ferrara, destacaran especialment. Abraham Usque —Duarte Pinel com a convers— muntà una impremta, d'on sortiria, entre altres títols, la Bíblia de Ferrara l'any 1553. Samuel Usque, poeta i historiador, es dedicà a la redacció de *Consolação às tribulações de Israel*, també el 1553, per tal d'evitar l'apostasia dels jueus. Finalment, amb el nom de Salomó Usque se'n coneixen tres. Un va ser comerciant i poeta, traductor de Francesco Petrarca. Un altre, conegut com a Salusque Lusitano, era el pare d'Abraham Usque. El tercer, tipògraf, va treballar a Constantinoble. El fet d'elegir Ferrara en fugir de Portugal permet especular si a la darrereria del segle XIV ja hi havia acudit una primera onada de membres

114. ROTH, «The Marrano Press», p. 311.

115. MIRET I SANS, «El procés de les hòsties», p. 59-60; DURÁN, *La judería de Huesca*, p. 99-110.

116. TAVARES, *Os Judeus em Portugal*, vol. 1, p. 197 i 339.

117. TOAFF, «Los sefardíes en Ferrara», p. 194.

118. USQUE, *Consolação às Tribulações de Israel*, p. v.

d'aquesta família, que havia escollit Itàlia com a terra d'aixopluc. Al cap i a la fi, el 1394, Uxqui i la seva dona Clara partiren cap a Venècia, a 150 quilòmetres de Ferrara, una distància que es podia recórrer en uns pocs dies.

Un darrer punt a veure, encara que només sigui per pura coincidència en el nom. Entre la comunitat jueva de Ciutat de Mallorca existia el llinatge Oscha/Osca: Vidal d'Osca i Deví d'Osca, ambdós documentats l'any 1350,¹¹⁹ sent el segon el mateix David d'Oscha, sastre, que apareix en relació amb una tutoria el 23 de febrer de 1368.¹²⁰ El 1391 són tres jueus ja conversos: Magaluf —Andreu Rossinyol—,¹²¹ Samuel —Julia d'Oscha—¹²² i Nathan —Peres Vidal—,¹²³ més un Magaluffi que no es va batiar.¹²⁴ Com es veu, almanco en un cas, el nom no mudà, i així el fill de Samuel es va dir Julià d'Osca.¹²⁵

8. Conclusions

La manca de prou documentació coneguda sobre el tema en dificulta un coneixement més extens, mancança que futurs escorcolls podrien esmenar. De totes maneres, el més probable és que només se n'obtingués la perspectiva cristiana, ja que la documentació generada per l'aljama de Mallorca s'esvaï arran de la conversió de 1435.

No se sap quin va ser el destí d'aquests 150 jueus venguts de Portugal l'any 1394. Sembla que una part, tot i els dubtes, hi arrelà o tal era la seva intenció. Ho fa plausible el fet que invertiren per erigir una sinagoga que va estar en funcionament fins a l'any 1420. El que és cert i segur és que, fora d'aquestes dates, aquests jueus s'esvaeixen de la documentació, bé perquè no existeix, bé perquè no s'ha trobat. El fet és que els anys compresos entre els assalts dels calls d'Inca i Ciutat de Mallorca (1391) i l'entronització de Ferran d'Antequ-

119. MAIZ, *Actividades*, vol. 1, p. 470 i 480.

120. LLOMPART, «Retazos de vida medieval judía», p. 28-29: doc. 8.

121. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*, reg. 14, 57 i 90.

122. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*, reg. 34 i 56; ROSSELLÓ i BOVER, «Els vidriers de Mallorca», p. 502. Amb aquest nom figura com a testimoni del contracte d'un forn de vidre el 28 de setembre de 1408.

123. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*, reg. 35 i 39.

124. QUADRADO, *La judería de Mallorca en 1391*, reg. 14.

125. MAIZ, *Actividades*, vol. 1, p. 308, 507, 510 i 520.

ra (1410) no són gaire coneguts, ja que els estudis s'han enfocat més a la qüestió del Compromís de Casp, amb el canvi de dinastia, en comptes d'aclarir el que succeïa a peu de carrer en els anys immediats anteriors.

El que resulta indubtable és que no foren moments gens favorables per a una recuperació de l'aljama de Mallorca a causa de la política incoherent de Joan I d'Aragó, política que el curt regnat de Martí l'Humà no bastà per a redreçar. L'entronització de la casa de Trastàmara, de marcat caràcter antijueu, malgrat que hagués de menester els jueus tant com qualsevol altra monarquia o família poderosa, ho acabà d'impedir. Com a primera mostra, pot bastar la translació el 1413 de les *Ordenaciones contra los judíos* promulgades a Castella el 1410, sense a penes variacions i que acabaren de trasbalsar la postura de la societat mallorquina pel que fa no tan sols als jueus, que quedaven totalment segregats, sinó també als conversos, tolerats, però sense deixar de recelar-ne i sobre els quals es projectaven tota mena de prejudicis.

Sigles

AA	Audiència
ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACM	Arxiu Capitular de Mallorca
AHM	Arxiu Històric de Mallorca
ARM	Arxiu del Regne de Mallorca
CR	Cartes Reials
MR	Mestre Racional
RP	Reial Patrimoni

Bibliografia

- AFONSO, Luís Urbano. «Iconografia antijudaica em Portugal (séculos XIV-XV)». *Cadernos de Estudos Sefarditas*, 6 (2006), p. 101-131.
- AGUILÓ, Estanislau de Kostka. «Rúbrica dels Llibres de Pregons de la antiga Cúria de la Governació [llibres I-IV]». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 9, anys 17 (1901) -18 (1902), p. 13-16, 29-32, 60-64, 127-132, 144-148, 241-244 i 271-276.
- AMADOR DE LOS RÍOS, José. *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*. Madrid, 1875-1876. 3 v.

- ASTHOR, E. «Gli inizi della Comunità ebraica a Venezia». *La Rassegna Mensile di Israel*, 44, 11/12 (novembre i desembre 1978), p. 683-703.
- AZEVEDO, J. Lúcio de. *História dos cristãos-novos portugueses*. Lisboa, Livraria Classica Editora d'A. M. Teixeira, 1921.
- BARBOSA, Pedro Gomes. *Povoamento e estrutura agrícola na Estremadura Central: Século XII a 1325*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica, 1992.
- BERNAT I ROCA, Margalida. «Algunes qüestions sobre els jueus de Ciutat de Mallorca entre 1391 i 1413». *XXXVI Jornades d'Estudis Locals: «Els jueus a les Balears. Presència, expulsió i repressió»: Institut d'Estudis Menorquins, Maó, 22-24 de novembre de 2018*. [En premsa]
- «El call de la Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350: espai urbà i població». *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 111-136.
- «Llocs perduts: cementeris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63 (2007), p. 7-40.
- BONET, M. «Venida de judíos de Portugal a Mallorca». En: *Almanaque para las Islas Baleares correspondiente al año bisiesto 1888*. Palma, Anuario del *Diario de Palma*. Imprenta y librería de Felipe Guasp, 1887, p. 23-24.
- BOVER, Joaquín María. «Noticia de los tratamientos y dictados honoríficos que se han usado en esta isla desde el siglo XIII hasta el presente». En: BOVER, Joaquín María. *Noticias histórico-topográficas de la Isla de Mallorca: Estadística general de ella y períodos memorables de su historia*. Palma: Impr. de Felipe Guasp y Barberi, 1864, p. 292-301.
- BRANDAO, Francisco. *Sexta parte da Monarchia lusitana* [en línia]. Lisboa: Na Officina de Joam da Costa, 1672. <<http://purl.pt/13364>> [Consulta: setembre 2019].
- CANTERA MONTENEGRO, Enrique. «La historiografía hispano-hebrea medieval». *Espacio, Tiempo y Forma: Serie III, Historia Medieval*, 15 (2002), p. 11-76.
- CATEURA BENNASSER, Pau (coord.). *El crèdit i el sistema financer del regne de Mallorca (segles XIV-XV)*. Palma: Universitat de les Illes Balears: Consell de Mallorca, 2009.
- COELHO, Antonio Borges. *A Revolução de 1383*. Alfragide: Caminho, 2017.
- CONSTANCIO, Francisco Solano. *Novo dictionario critico e etymologico da lingua portugueza*. Ed. a cura d'Angelo Francisco Carneiro. París: Officina Typographica de Casimir, 1836.
- CORRÊA, Emílio Manuel Da Silva. *Judaísmo e judeus na legislação portuguesa da medievalidade à contemporaneidade: Tese de Mestrado em História e Cul-*

- tura das Religiões. Dissertação orientada pelo Prof. Doutor Paulo Fernando de Oliveira Fontes* [en línea]. Lisboa: Universidade de Lisboa. Faculdade de Letras. Departamento de História, 2012. <<https://repositorio.ul.pt/handle/10451/8797>> [Consulta: agost 2018].
- DENIS, Fernando J. *Portugal pittoresco, ou Descrição historica d'este reino*. Vol. 1. Lisboa, Typ. de L. C. da Cunha, 1846, p. 93-97.
- DIAS, Geraldo J. Amadeu Coelho. *As religiões da nossa vizinhança: história, crença e espiritualidade*. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto. Departamento de História; Departamento de Ciências e Técnicas do Património, 2006.
- DIAS ARNAUT, Salvador. *A crise nacional dos fins do século XIV. I. A sucessão de D. Fernando*. Coimbra: Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra, 1960.
- DOMINGUES, José. *As Ordenações Afonsinas: Três séculos de direito medieval (1211-1512): Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2007. Orientador científico: Prof. Doutor Pedro Ortego Gil*. Sintra: Zefiro, 2008.
- DOMINGUEZ, Rodrigo da Costa. *Mercadores-banqueiros e cambistas no Portugal dos séculos XIV-XV: Dissertação de Mestrado em História Medieval apresentada à Faculdade de Letras da Universidade do Porto* [en línea]. Porto: Universidade do Porto. Faculdade de Letras. Departamento de História, setembro 2006. <<https://hdl.handle.net/10216/14673>> [Consulta: setembro 2019].
- DURÁN GUDIOL, Antonio. *La judería de Huesca*. Saragossa: Guara, 1984.
- FAJARNÉS, Enric. «Los judíos mallorquines bajo la protección real (1393)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 8 (1899-1900), p. 31.
- «Pregó prohibint fer dany al call dels jueus de Mallorca (1393)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 8 (1889-1900), p. 381.
- «Un pregón contra los judaizantes de Mallorca (1393)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 8 (1899-1900), p. 64.
- GARCÍA, Michel. *Crónica anónima de Enrique III de Castilla (1390-1391): Edición comentada del ms. II/755 de la Real Biblioteca*. Madrid: Marcial Pons Historia, 2013.
- HERAS, Jesús de las. *La Orden de Calatrava: Religión, guerra y negocio*. Madrid; México; Buenos Aires; San Juan; Santiago; Miami: EDAF, 2008.
- HILTY, Gerold. «Una nueva edición alfonsí: las partes sexta a octava del Libro Conplido». En: ALEMANY, Rafael; MARTOS, Josep Lluís; MANZANARO, Jo-

- sep Miquel (ed.). *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*. Vol. 2. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005, p. 895-903.
- KAYSERLING, Meyer. *História dos judeus em Portugal*. São Paulo: Pioneira, 1971.
- LIONEL, Isaacs A. *Els jueus de Mallorca*. Palma: Miquel Font, 1986. (La Rodella; 7)
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel. «Documentos sueltos sobre judíos y conversos de Mallorca (siglos XIV a XV)». *Fontes Rerum Balearium*, 2 (1978), p. 181-200.
- «Retazos de vida medieval judía. Documentos mallorquines (s. XIII-XV)». *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21 (2011), p. 21-44.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel; RIERA I SANS, Jaume. «La "Historia de Sancta Fide Catholica" de Benet Espanyol (1548): La primera història dels jueus de la ciutat de Mallorca». *Fontes Rerum Balearium*, 3 (1979/1980), p. 141-192. 2 làmines.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Santiago. «Persecución y expulsión de los judíos: fuentes históricas y literarias en la península Ibérica (siglos XIV-XV)». *Vegueta: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 17 (2017), p. 175-197.
- LOURO, Rosana de Melo. «As Ordenações Afonsinas e os judeus em Portugal». *Revista Brasileira de História das Religiões* [en línia], 2, 6 (febrer 2010), p. 47-84. <<http://www.dhi.uem.br/gtreligiao/pdf5/texto2.pdf>> [Consulta: agost 2019].
- MACAIRE, Pierre. *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*. Tesi de doctorat presentada a la Universitat de Paris IV. Lille: Atelier National de Reproduction des Thèses, 1986.
- MAIZ CHACÓN, Jorge. *Actividades económicas y políticas de los judíos de Baleares en la Baja Edad Media (1229-1391)* [en línia]. Vol. 1. Palma: Universidad Nacional de Educación a Distancia. Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas, 2007-2008. <<http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/tesisuned:GeoHis-Jmaiz/Documento1.pdf>> [Consulta: juny 2017].
- MARTINS, Miguel Gomes. *Documentos de D. João I e do Infante D. Duarte (1384-1433): Catálogo. Sumarios elaborados por —*. Arquivo Municipal de Lisboa, 2009.
- MIRET I SANS, Joaquim. «El procés de les hòsties contra'ls jueus d'Osca en 1377». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 4 (1911-1912), p. 59-80.

- MORENO, Humberto Baquero. «Balanço de um século no Portugal anterior ao encontro do Brasil». *Arquipélago História*, 2a sèrie, 5 (2001), p. 545-560.
- «*Contestação e oposição* da nobreza portuguesa ao poder político nos finais da Idade Média». *Revista da Faculdade de Letras: História*, 4 (1987), p. 103-118.
- (coord.). *História de Portugal Medieval: Político e institucional*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995.
- OELTJEN, Natalie. *Crisis and regeneration: The conversos of Majorca, 1391-1416: A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Graduate Department of the Centre for Medieval Studies, University of Toronto 2012* [en línia]. <<https://docplayer.net/68688079-Crisis-and-regeneration-the-conversos-of-majorca.html>> [Consulta: gener 2018].
- OLIVERA SERRANO, César. *Beatriz de Portugal: La pugna dinástica Avis-Trastámara*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos, 2005.
- «La crisis dinástica portuguesa de 1385 y el Compromiso de Caspe: la experiencia personal y familiar de Fernando de Antequera». En: FALCÓN PÉREZ, María Isabel (coord.). *El Compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*. Saragossa: Ibercaja: Diputación General de Aragón, 2013, p. 584-589.
- «La memoria de Aljubarrota en Castilla». En: *Actas das VI Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval*. Vol. 2. Coímbra: Universidade de Coímbra, 2009, p. 277-294.
- «*Pax in bello*: la difícil paz entre Castilla y Portugal (1369-1431)». *Vínculos de Historia*, 7 (2018), p. 46-60.
- ORTEGA VILLOSLADA, Antonio. «Ciudadanos atlánticos en Mallorca (1230-1349)». En: BARCELÓ CRESPI, Maria (coord.). *El Regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures, segles XIII-XV: Palma, del 14 al 16 de novembre de 2007. XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 2008, p. 347-360.
- PILES ROS, Leopoldo. *La judería de Valencia (Estudio histórico)*. Ed. de Joan Ramon Magdalena Nom de Déu. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991. (Estudios, Textos y Manuales; 3)
- PONS, Antoni. *Los judíos del Reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Palma: Miquel Font, 1984. 2 v. (La Rodella; 1)
- PONS I CASACUBERTA, Xavier. «La comissió creada pel rei Joan i la reina Violant a partir dels pogroms contra els jueus de 1391. Espoliació del capital i

- patrimoni dels jueus i conversos». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2010), p. 119-152.
- QUADRADO I NIETO, Josep Maria. *La judería de Mallorca en 1391*. Palma: Imprenta Mossén Alcover, 1967. [2a ed.: Lleonard Muntaner, 2008]
- REBELO, Luis de Sousa. *A concepção do poder em Fernão Lopes*. Lisboa: Livros Horizonte, 1983.
- REVI, Benjamin. «The religious, economic, and social background and context of the establishment of the ghetti of Venice». En: COZZI, Gaetano (coord.). *Gli ebrei a Venezia, secoli XIV-XVIII. Atti del Convegno Internazionale Organizzato dall'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano della Fondazione Giorgio Cini (Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore 5-10 giugno 1983)*. Milà, Edizioni Comunità, 1987, p. 211-214.
- RIBEIRO, João Pedro. *Dissertações chronologicas e criticas sobre a historia e jurisprudencia ecclesiástica e civil de Portugal*. Lisboa: Academia Real das Sciencias, 1810-1836. 5 v.
- ROSSELLÓ VAQUER, Ramon; BOVER PUJOL, Jaume. «Els vidriers de Mallorca: segles XIV-XVI». En: ROSSELLÓ BORDOY, G. (coord.). *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània: segles XIV-XVII: XV Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma, 11-13 de desembre de 1996)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1997, p. 493-510.
- ROTH, Cecil. «The Marrano Press at Ferrara, 1552-1555». *The Modern Language Review*, 38 (1943), p. 307-316.
- RULLÁN Y MIR, José. *Historia de Sóller, en sus relaciones con la general de Mallorca*. Palma: Felipe Guasp y Vicens, 1874-1876. 2 v.
- SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro. «Sobre la condición de los conversos y chue-tas de Mallorca». *Espacio, Tiempo y Forma: Serie III, Historia Medieval*, 10 (1997), p. 219-262.
- SEGRE, Bruno. *Gli ebrei in Italia*. Florència: La Giuntina, 2001.
- SERRÃO, Joaquim Veríssimo. *Estado, pátria e nação (1080-1415)*. 2a ed. Lisboa: Verbo, 1978. (História de Portugal [Verbo]; 1)
- SEVILLANO COLOM, Francisco. «De Venecia a Flandes: Vía Mallorca y Portugal, siglo XIV». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 33 (1968-1972) p. 1-33.
- SILVA, Antônio de Moraes. *Diccionario da lingua portugueza recopilado dos vocabularios impressos até' agora, e nesta segunda edição novamente emendado e muito acrescentado*. Lisboa: Na Typographia Lacerdina, 1813.
- SILVA, Carlos Guardadoda. «A judiaria de Torres Vedras: Rua dos Celeiros de Santa Maria, antiga rua da Judiaria (Torres Vedras)» [en línia]. <https://

- docplayer.com.br/19265259-A-judiaria-de-torres-vedras.html> [Consulta: agost 2019].
- «Torres Vedras, um exemplo da organização e da estruturação do espaço urbano medieval português». *Labor & Engenho*, 12, 2 (abril-juny 2018), p. 253-262.
- *Torres Vedras Antiga e Medieval*. Lisboa: Colibri; Torres Vedras: Câmara Municipal, 2008.
- SILVA, Manuela Santos. «Comunidades e personalidades judaicas ao serviço e sob proteção da família real: uma relação mantida desde os primórdios da monarquia portuguesa até finais do século xv». *Praça Velha: Revista Cultural da Cidade da Guarda*, 36 (2016), p. 55-64.
- SILVA, Manuela Santos; TAVARES, Alice. «David Negro: un judío cortesano en la coyuntura portuguesa de 1383-1385». *Mirabilia: Revista Eletrônica de História Antiga e Medieval*, 9 (2009); JIMÉNEZ, Julia Butiñá; COSTA, Ricardo da (coord.). *Aristocracia e nobreza no mundo antigo e medieval*, p. 148-155.
- SOUSA, António Caetano de. *História genealógica da casa real portuguesa*. Coïmbra: Atlântida, 1946-1955. 14 v.
- *Provas da história genealógica da casa real portuguesa: Tiradas dos instrumentos dos Archivos da Torre do Tombo, da Sereníssima Casa de Bragança, de diversas cathedraes, mosteiros e outros particulares deste Reyno*. Lisboa: Lisboa Occidental, Na Officina Sylviana da Academia Real, 1739-1748. 12 v.
- SOUSA, Armindo de. *As Cortes medievais portuguesas, 1385-1490*. [Lisboa]: Instituto Nacional de Investigação Científica; Porto: Centro de História da Universidade do Porto, 1990.
- SOUSA, Cleusa Teixeira de. *Entre o desterro dos judeus e o fechamento dos portos portugueses no reinado de D. Manuel I (1495-1521): Os caminhos trilhados pelos cristãos-novos após o édito* [en línia]. Tesi de doctorat en història. Goiânia: Universidade Federal de Goiás, 2018. <<http://repositorio.bc.ufg.br/tede/handle/tede/9400>> [Consulta: agost 2019].
- SOYER, François. *The persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the end of religious tolerance (1496-7)*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis. *Relaciones entre Portugal y Castilla en la época del Infante don Enrique, 1393-1460*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1960.
- TAVARES, Maria José Pimenta Ferro. *Os judeus em Portugal no século XIV*. 2a ed. Lisboa: Guimarães, 2000. (História & Ensaios) [1a edició: 1979]

- TAVARES, Maria José Pimenta Ferro. «Judeus de Castela em Portugal no final da Idade Media: onomástica familiar e mobilidade». *Sefarad*, 74/1 (2014), p. 89-144.
- «Judeus de Castela em Portugal no final da Idade Media: onomástica e fontes documentais». *Sefarad*, 74/2 (2014), p. 303-342.
- *As judiarias de Portugal*. Lisboa: CTT Correios de Portugal, 2010.
- TOAFF, Ariel. «Los sefardíes en Ferrara y en Italia en el siglo XVI». En: HAS-SÁN, Jacob M.; BERENQUER AMADOR, Ángel (ed.). *Introducción a la Biblia de Ferrara: Actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara*. Madrid: Comisión Nacional Quinto Centenario; Sevilla: Universidad de Sevilla: CSIC, 1994, p. 185-203.
- USQUE, Samuel. *'Consolação às tribulações de Israel': Edição Ferrara, 1553: Com revisão e prólogo de Mendes Remédios*. Coimbra: Amado, 1906.
- VENTURA, Margarida Garcez. «Entre Deus e César: para a definição dos judeus em Portugal nos finais da Idade Média». *Cadernos de Estudos Sefarditas*, 5 (2005) p. 63-73.
- VIGIL MONTES, Néstor. «“El maestre Davis que se fazia llamar re de Portugal” – La imagen propagandística de D. João I de Portugal en las fuentes castellanas». *Medievalista Online* [en línia], 23 (2018). <<https://journals.openedition.org/medievalista/1629>> [Consulta: febrer 2019].
- VILLANUEVA [I ASTENGO], Jaume. *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. 21 i 22: *Viage a Mallorca*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1851-1852.
- ZIERER, Adriana Maria de Souza. «O Anticristo e o Messias na Crónica de Dom João I, de Fernão Lopes (século xv)». En: TAVARES MAGALHÃES, Ana Paula; LIMA, Marinalva Silveira (coord.). *Cotidiano, poder e relações entre a Antiguidade ea Idade Média: Homenagem ao Professor Nachman Falbel*. Maringá: Eduem, 2016, p. 285-310.